

Aktualijos

Apie ornitologiją, genealogiją ir apie tai, kad pradėtą darbą reikia baigti

Irena Žalakevičienė – filologė, anglų ir prancūzų kalbų specialistė, vertėja ir redaktorė. Akademikas Mečislovas Žalakevičius – ornitologas, paukščių migracijų tyrėjas, originalios paukščių migracijos valdymo teorijos kūrėjas, naujos pasaulyje mokslo šakos – klimato kaitos ornitologijos – pradininkas. Mokslininkas yra parašęs ir išleidęs daugiau kaip 70 knygų (dalis parašyta su bendraautoriais), paskelbęs maždaug 180 mokslo straipsnių. Žalakevičių šeimos profesinę patirtį sutelkė ir sulydė vienas bendras darbas – paukščių pavadinimų žodynų rengimas. Vasario 27 d. Lietuvos mokslų akademijoje surengtose tradicinėse kalbos puoselėtojų pagerbimo iškilmėse Irenai ir Mečislovui Žalakevičiams įteiktas Valstybinės lietuvių kalbos komisijos apdovanojimas – diplomai ir Roko Dovydeno sukurtos sraigių skulptūrėlės.

Prie šešiakalbio (lotynų, lietuvių, anglų, vokiečių, prancūzų ir rusų kalbomis) „Paukščių pavadinimų žodyno“ (2009, 2 leid. 2012) Žalakevičiai dirbo šešerius metus. Tuoj po pirmojo „Paukščių pavadinimų žodyno“ leidimo pasirodė „Pasaulio paukščių lietuviškų pavadinimų sinonimų žodynas“ (2010). „Paukščių pavadinimų žodyne“ pateikta daugiau kaip 12,5 tūkst. pavadinimų. Į „Pasaulio paukščių lietuviškų pavadinimų sinonimų žodyną“ sudėti ir kalbininkų apbruoti pavadinimai, ir pavadinimai, kurie pastaruosius 50 metų vartoti įvairiuose leidiniuose, bet kalbininkų neįteisinti. Taigi šis žodynas padeda skaitytojams iš kelių sinonimų pasirinkti tinkamiausią.

„Žodynai rengti ilgai ir sunkiai, atsisakant laisvalaikio, vakarų, savaitgalių, atostogų“, – kalbėjo Mečislovas Žalakevičius „Sraigčių“ įteikimo šventės dalyviams. Šiuo sakiniu dar ne viskas pasakyta. Darbą prie žodynų reikėjo derinti su moksline veikla, įstaigos vadovo pareigomis ir darbovietės reorganizavimo rūpesčiais. 2003–2010 m. Mečislovas Žalakevičius buvo Vilniaus universiteto Ekologijos instituto direktorius. 2009–2010 m. Ekologijos institutas, Geologijos ir geografijos institutas ir Botanikos institutas buvo sujungti į valstybinį mokslinių tyrimų institutą – Gamtos tyrimų centrą. Mečislovas Žalakevičius 2010–2013 m. dirbo šio centro direktoriumi, tuo pat metu buvo Sausumos ekosistemų skyriaus ir Paukščių ekologijos laboratorijos vadovas.

Kad bus biologas, Mečislovas Žalakevičius žinojo dar mokydamasis Dotnuvės vidurinėje mokykloje. Biologija patraukė penktoje ar šeštoje klasėje perskaičius Gerasio Uspensko knygą „Draustinėse giriose“. „Jau nuo penktos klasės norėjau biologiją studijuoti ir su paukščiais dirbti“, – prisimena mokslininkas. Didžiausia svajonė buvusi

Alvydo Umbraso nuotr.

įstoti į Vilniaus universitetą. Mokykloje įdomiausi buvę tikslieji mokslai, geram mokinui jie sekėsi, tad ir įstota be vargo. Biologijos studijos buvusios turiningos, tuo metu dirbęs būrys puikių dėstytojų. Diplominio darbo vadovas buvo Ričardas Kazlauskas. Po studijų atsiradusi galimybė pakliūti į aspirantūrą Maskvoje. Bet tuo metu Sovietų Sąjungoje ėmus steigti ornitologijos laboratorijas tokia laboratorija 1973 m. įkurta ir Vilniuje, tad stota į aspirantūrą Lietuvoje. Ilgai ieškota disertacijos vadovo. Nulėmęs atsitiktinumas. 1973 m. pabaigoje Vilniuje paskaitą apie aviacinę ornitologiją skaitė svečias iš Maskvos Vladimiras Eduardovičius Jakobi. Jis ir tapo disertacijos vadovu. Būsimasis vadovas paskatino rinktis radarinę ornitologiją ir paukščių migracijų tyrimus. Pirmosios disertacijos tema buvo „Paukščių migracijų radariniai tyrimai Lietuvoje“ (1982), po aštuonerių metų apginta antroji „Paukščių sezoninių migracijų reguliavimo ekologiniai aspektai“.

Ėmusis aviacinės ornitologijos tyrimų nemažai dirbta su oro uostais. Atskleisti migracijų valdymo mechanizmai, sukurta migracijų valdymo teorija. Paukščių migraciją labai veikia klimato kaita, tad natūraliai išitraukta ir į šios srities tyrimus. Kitose Europos šalyse paukščių migracijai tirti skiriama daug jėgų ir lėšų, o Lietuvoje, nors šalis yra intensyvios migracijos zonoje, lėšų tokiems tyrimams nerandama ar neieškoma.

Paukščių migraciją tiriantis mokslininkas po darbovietes nemigravo. Nuo 1972 m. 48 metai praleisti vienoje įstaigoje, tiesa, jos pavadinimai vis keitėsi: Zoologijos ir parazitologijos institutas, Ekologijos institutas. 1978–1984 m. Mečislovas Žalakevičius bu-

vo Aviacinės ornitologijos grupės vadovas, 1984–1992 m. Ornitologijos laboratorijos vadovas, 1992–2003 m. Ekologijos instituto direktoriaus pavaduotojas. Kaip juokavo mokslininkas, jo kelias į mokslą buvo istorija su daugybe atsitiktinumų ir sėkmės elementų. Kitokios patirties įgyta įsitraukus į administracinį darbą. Organizaciniai reikalai daug atėmė iš mokslinio darbo. Institutų jungimas nebuvo lengvas procesas. „Tada pirmą kartą supratau, kokie gali būti žmonės“, – trumpas, bet iškalbingas apibendrinimas.

2013 m. pasitraukus iš administracinio darbo sėsta prie mokslo ir mokslo populiarinamųjų veikalų. Viena po kitos pasirodė knygos „Ornitologijos raida: nuo pirmųjų sieninių olių piešinių iki klimato kaitos ornitologijos“ (2013), „Paukščių migracija“ (2015), „100 klausimų apie klimato kaitą“ (su Arūnu Bukančiu, Justu Kažiu, Egidijumi Rimkumi, 2017), „Klimato kaitos ornitologija“ (2017). Parašyta apie 60 straipsnių „Visuotinei lietuvių enciklopedijai“: nuo *eurazinio tetervino* iki *žalčiagalvinių* ir *žuvėdrinių*. Tarp VLE straipsnių, žinoma, ir *ekologija*, *ornitologija*, *paukščių migracija*.

Renkti gyvūnų pavadinimų žodynus kolegas ragino ichtiològas, ekològas, tuometinio Zoologijos ir parazitologijos instituto direktorius Juozas Virbickas (1939–2006). Institutas išleido autorių kolektyvo parengtą „Žinduolių pavadinimų žodyną“ (2002), Juozo Virbicko sudarytą „Žuvų pavadinimų žodyną“ (2005). Kas nors turėjo imtis ir paukščių pavadinimų žodyno. Pakalbinęs vieną kitą kolegą, Mečislovas Žalakevičius suprato turėsiąs dirbti vienas. Bet trauktis nebebuvo kur.

Pasaulyje aprašyta daugiau kaip 10 tūkst. paukščių rūšių. Lietuvoje aptiktos 359 rūšys. Iki Žalakevičių žodyno turėta maždaug 1,5 tūkst. lietuviškų paukščių pavadinimų: iš Jurgio Elisono XX a. 3–4 deš. vadovėlių, Tado Ivanausko „Lietuvos paukščių“ (1938–1955, 2 leid. 1957–1964) ir „Pasaulio paukščių“ (1971, 2 leid. 1981). XX a. pirmoje pusėje kurtą lietuvių ornitologijos terminiją papildė serijos „Lietuvos fauna“ dvitomio „Paukščiai“ (1990–1991), Selemono Paltanavičiaus „Vakarų Palearktikos paukščių vardyno“ (2004) terminai, bet šios terminijos nebeužteko – ji sudarė tik apie 15 proc. viso pasaulio paukščių pavadinimų. Be to, terminija buvo įvairuojanti, nenuosekli. Baigus šį žodyną lietuviškų ornitologijos terminų inventorius gerokai išaugo. Žodyne pagal šiuolaikinę sistematiką pateikiama 12,5 tūkst. paukščių klasės lietuviškų pavadinimų, iš jų 9842 rūšių, 2170 genčių, 202 šeimų, 125 pošeimų, 58 tribų, 45 pobūrių ir 28 būrių pavadinimai. Maždaug 11 tūkst. pavadinimų sukurta Žalakevičių. Autoriai taip pat rėmėsi VU Zoologijos katedros docento Augustino Mačionio sūkaupta rankraštine mėdžiaga, jo sukurtais ir pasiūlytais pavadinimais.

Žodynas šešiakalbis. Jo vertė, žinoma, yra terminija lietuvių kalba. Lotynų kalba šios srities žodyne – būtina, anglų kalba – šių laikų tarptautinė mokslo kalba, vokiečių, prancūzų, rusų kalbos mums geriausiai pažįstamos. Dar norėta pridėti lenkų kalbą, bet būtų labai išaugusi žodyno apimtis.

Darbas prie žodyno įtraukė daug žmonių. Terminų darybą tikslino Gita Kazlauskaitė, kirčiavo Adelė Noreikaitė, dėl prancūzų kalbos konsultavo Danguolė Melnikienė.

„Rodyklės šešiomis kalbomis ir visa korektūra buvo tikras pragaras“, – sako Irena Žalakevičienė. „Bet mane iš mažens mokė, kad darbą reikia baigti, tai ir teko baigti“, – apibendrina Mečislovas Žalakevičius.

Žodyną dalimis svarstė VLKK Terminologijos pakomisė. Tos svarstybos buvo proga pakoreguoti ir seniau vartotus terminus. Autoriai juokauja, kad per ilgus VLKK Terminologijos pakomisės posėdžius daug išmoko ir zoologai, ir kalbininkai. Kalbininkams paaiškėjo, kad nagrinėjant paukščio požymius reikia remtis ne nuotraukomis, o piešiniais. Motyvų savo sukurtiems terminams įteisinti ieškojo žodyno autoriai. „Mečislovas labai norėjo, kad pavadinimuose būtų *auksaspalvis*, *auksaplunksnis*, *auksakepuris* – jis gi poetas, lyrikas. Bet reikėjo laikytis sistemos – arba *geltonasis*, arba *oranžinis*. Nors vienur kitur tą *auksaspalvį* paskui pritaikėm“, – pasakoja Irena Žalakevičienė. Buvo diskusijų ir dėl to, ar terminuose minėtini rūšies atradėjų vardai. Kitose šalyse atradėjo vardas įtraukiamas į terminą, mūsų ornitologijos terminijoje tokios tradicijos nebuvo.

Buvo gana sunku pavadinti kai kurias grupes, pavyzdžiui, vieversius ar kalviukus, nes jų rūšių nepaprastai daug. Iki šiol Lietuvoje vartoti pavadinimai aprėpė tik dalį visumos. Sistematika kurta iš mažos grupelės, kurią galima aptikti Lietuvoje, o perkelti tuos pavadinimus į visą grupę labai sudėtinga. Pavyzdžiui, liepsnelės negalima vadinti liepsnele, nes yra liepsnelių gentis. Vartojant daugiskaitą atsiranda dviprasmybė: *liepsnelės* – daug vienos rūšies paukščių ar *liepsnelių gentis*? Žodyne apsispręsta pateikti dvinarį pavadinimą ir jo sinonimą: *paprastoji liepsnelė*, *liepsnelė*; *paprastasis varnėnas*, *varnėnas* ir pan. Dviniarius terminus kartais teko plėsti iki trijų ar net keturių žodžių.

Prisimindami žodyno svarstybas, autoriai sako: šis darbas įrodė, kad terminų kūrimas – bendras specialistų ir kalbininkų darbas, bendros kompromisų paieškos.

„Paukščių pavadinimų žodyno“ terminai yra laisvai prieinami internete, juos galima rasti Lietuvos Respublikos terminų banke.

Paklaustas, ar lietuvių vargai dėl ornitologijos terminijos – išskirtiniai pasaulyje, Mečislovas Žalakevičius nuramina: „Kiekviena tauta kuria savus paukščių pavadinimus ir susiduria su panašiomis problemomis.“ Pavyzdžiui, Anglijoje ar Prancūzijoje taip pat būvę po kelis ar keliolika vienos rūšies pavadinimų. Teko kurti ornitofaunistines komisijas ir tuos pavadinimus tvarkyti. Tokia komisija yra ir Lietuvos ornitologų draugijoje. Šiuo metu prancūzai, lenkai, vengrai yra įteisinę terminų sąvadus, kur palikta po vieną oficialų terminą iš keleto sinonimų, britai yra palikę po porą sinonimų.

Paukščių įvardijimo tradicijos įvairiose kalbose skiriasi. Vienur remiamasi vienais požymiais, kitur kitais. Tie požymiai gali būti spalva, snapo forma, giesmė, geografinė vieta.

Žodyno rengėjai rėmėsi daugiatomiu iliustruotu pasaulio paukščių vadovu „Handbook of the Birds of the World“ (1–17 t., 1992–2013). Šio vadovo rengėjai ištyrė ir aprašė daugybę neištirtų paukščių rūšių. Naujų rūšių atrandama ir dabar, kasmet po kelias ar keliolika. Dažnai tai rūšys, gyvenančios tik labai nedideliame plote – viename kokio kalno šlaite ar viename salos krante.

Nauja rūšis pripažįstama laikantis labai griežtų taksonomijos reikalavimų. Paimama audinių genetiniams tyrimams, įvertinami paukščio būdingieji požymiai. Vienas iš požymių – dydis. Visi archajiniai paukščiai, kurie turi seną istoriją, yra dideli (stručiai, plėšrieji paukščiai ar pan.). Jauniausia paukščių grupė – žvirbliniai. Jie yra susiformavę prieš 1–2 mln. metų.

Svarbus rūšies požymis – kryžminimasis. Rūšis, kurios individai kryžminasi tarpusavyje, laikoma savarankiška rūšimi. Bet kai dalis rūšies atstovų dėl klimato kaitos ar žmogaus veiklos atsiduria izoliuotose teritorijose, jų evoliucija gali vykti skirtingai. Gali atsirasti giesmės ar perėjimo laiko pokyčių, ir buvę vienos rūšies atstovai ilgainiui pradeda nebepripažinti vieni kitų. Dėl atvejų, kada jau galima išskirti naują rūšį, nuolat diskutuoja mokslininkai sistematikai.

Paukščių pavadinimų žodynas – naudingas leidinys kalbos vartotojams, vertinga duomenų bazė specialistams. Deja, Lietuvos mokslo politika tokia, kad iš terminų žodynų, lietuvių kalba parašytų mokslo monografijų autoriams naudos nedaug. „Pora eilučių gyvenimo aprašyme, ir viskas“, – juokauja Mečislovas Žalakevičius. Vertinant darbuotojo mokslinę veiklą svarbiausias kriterijus – straipsniai anglų kalba, įtraukti į tarptautinę duomenų bazę „Web of Science“. Visa kita – žodynai, monografijos, straipsniai enciklopedijose – laikomi ne mokslo darbais, bet mokslo rezultatų sklaida. Mokslo tiriamieji institutai privalo viešinti savo tyrimus, tad įstaigai turėti tokių publikacijų naudinga, o jų autoriai jokių papildomų taškų negauna.

„Rašau ir aš tuos straipsnius, – sako Mečislovas Žalakevičius. – Žmonės prisitaikė prie tų reikalavimų ir rašo. Bet parašiau ir savo knygas, ir tą žodyną. Kodėl? Turėjau parašyti tai, ką sukaupiau per visus savo darbo metus, susieti Lietuvos patirtį su pasauline. Esu laimingas, kad galiu tai daryti, ir man nieko daugiau nereikia.“

„Dėl tos pačios priežasties ir giminės genealogiją tiria, – sako Irena Žalakevičienė. – O jų giminė labai šviesi. Giminės kongresai vyksta.“

„Mūsų senoji karta pamažu traukiasi, pusbrolių ir pusseserių vaikai jau mažai ką žino. Susigriebiau, kad reikia surinkti ir paskelbti, kas žinoma apie giminę. Pasėdėjau Valstybės archyve, sudariau genealoginius medžius. Žalakevičių giminės protėvius pavyko atsekti nuo 1780 m., mamos liniją, Čechavičius, – nuo 1680 m. Čechavičiai buvo bajorai, dvarininkai. Pavyko nustatyti giminės pradininką Andrių Čechavičių. Atnaujinti medžius, surinkom daug nuotraukų, pernai išleidom du didelius albumus – Žalakevičių ir Čechavičių“, – pasakoja Mečislovas Žalakevičius.

Į vieną trumpą straipsnelį neįmanoma sudėti visko, ką išgirsti ir sužinai, kalbėdamasis su Irena ir Mečislovu Žalakevičiais. Sąmonė paskubom fiksuoja idėjas, pavardes, leidinius ir užduotis sau – susirasti, pavartyti, pasižymėti, nepamiršti...

Lakios minties abiem autoriams, kūrybinio įkvėpimo šį pavasarį gražią sukaktį švenčiančiam Mečislovui Žalakevičiui!